

«Էդիթ Պրինտ» հրատարակչություն

Ավարտական հետազոտական աշխատանք

Թեմա՝ ԷՔՍԿՈՒՐՍԻԱՆԵՐԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՅՑԵՐԻ ԴԵՐԸ ՍԱՆԵՐԻ
ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Հաստատություն՝ Զորավար Անդրանիկ Օզանյանի անվան N 5
հիմնական դպրոց՝ «Մանչուկ» նախակրթարան

Դաստիարակ՝ Մկրտչյան Հասմիկ

Ղեկավար՝ Ավետիսյան Ժաննա

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ 1. Էքսկուրսիաների և մշակույթային այցերի դերը սաների զարգացման գործում	5
ԳԼՈՒԽ 2. ԱՅՑ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ ՏՈՒՆ-ԹԱՆԳԱՐԱՆ	11
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	16
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	18

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Էքսկուրսիաների և մշակութային այցերի դերը սաների զարգացման գործում»

Թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ խիստ կարևորում ենք մշակութային այցերի, էքսկուրսիաների դերը երեխայի ընդհանուր զարգացման, աշխարհայացքի ձևավորման, մտահորիզոնի ընդլայնման, տրամաբանական մտածողության գործում: Աճող սերնդին մեր մշակույթին ծանոթացնելը կարևորագույն խնդիր է: Երեխայի մոտ պետք է դեռևս նախադպրոցական տարիքից պետք է ձևավորել ճաշակ, սովորեցնել գնահատել գեղեցիկը, նկատել շրջակա աշխարհի գույները: Նախակրթարաններում կարող ենք հաճախ խոսել այդ ամենի մասին, երեխաներին ցուցադրել արվեստի հայտնի ստեղծագործություններ, բնության գեղեցիկ պատկերներ, սակայն խոսելն այլ բան է, սեփական աչքով տեսնելն այլ բան: Այս առումով սաների զարգացման գործում շատ կարևոր է էքսկուրսիաների և մշակութային այցերի դերը: Կան թանգարաններ, մշակութային հաստատություններ, որոնք մշտապես սերտորեն համագործակցում են ինչպես դպրոցների և մանկապարտեզների հետ: Մեր նպատակներից է մեր հաստատությունը նույնպես ներգրավել թանգարան-նախակրթարան համագործակցության գոտում, երեխաներին մոտեցնել արվեստին ու մշակույթին: Մեր նպատակն է, որ երեխան մշակութային վայրում իր տեսածը կարողանա արդեն նկարչության պարապմունքի ժամանակ վերարտադրել, ավելի հեշտ ու հաճույքով աշխատել, նկարել: Այս խնդիրներն են, որոնք ծառայել են մեր առջև սույն աշխատանքը կատարելիս:

Լ. Ասատրյանի, Գ. Հակոբյանի «Մանկավարժություն» համատեղ ձեռնարկում, որը ներկայացնում է մանկավարժության տեսական-մեթոդաբանական հիմքերը, մանկավարժական գործընթացի կազմակերպման օրինաչափությունները, կանոնները, սկզբունքները, մեթոդները, համառոտ խոսվում է նաև էքսկուրսիաների մասին՝ որպես ուսուցման կազմակերպման ուշագրավ ձև¹: *Լ.Սմբատյանի, Լ. Վերդյանի, Հ. Մինասյանի* մանկապարտեզի միջին խմբի (4-5 տարեկանների) կրթական համալիր ծրագրում նույնպես խոսվում է էքսկուրսիաների դերի մասին²: Աշխատանքը կատարելիս օգտվել են ինչպես այդ գրքերից, այնպես էլ՝ համացանցային աղբյուրներից:

Սույն աշխատանքը կատարելիս մանրամասն ուսումնասիրել են Երևանի թանգարանների և մշակութային օջախների պաշտոնական կայքերը, ֆեյսբուքյան

էջերը, որպէսզի հասկանանք, թե որ հաստատությունում ինչ հետաքրքիր և որ ամենակարևորն է՝ նախադպրոցական սաների տարիքին համապատասխան ինչ կրթական ծրագրեր կան: Ընդհանուր ներկայացրել ենք էքսկուրսիոն մեթոդը՝ ուղղված նախադպրոցական սաների ընդհանուր զարգացմանը:

Լ. Սմբատյան, Լ. Վերոյան, Մանկապարտեզի միջին խմբի (4-5 տարեկանների) կրթական համալիր: Ծրագիր, Երևան, 2011, էջ 14:

ՉԼՈՒՄ 1. Էքսկուրսիաների և մշակութային այցերի դերը սաների զարգացման գործում

Էքսկուրսիաների և մշակութային այցերի դերը սաների զարգացման գործում չափազանց կարևոր են , քանի որ դրանք ուսումնադաստիարակչական գործընթացում ապահովում են ուսուցման, զարգացման և դաստիարակման փոխադարձ կապը,

Ուսուցում. Էքսկուրսիաներն ու մշակութային այցերը նպաստում է աշխարհընկալման ու ճանաչմանը , սաների միտքը հարստացնում են նոր տպավորություններով, քանի որ նրանք անմիջականորեն դիտում և ճանաչում են այնպիսի առարկաներ և երևույթներ, ինչպիսիք հնարավոր չէ բերել նախակրթարան և տեսնել առօրյայում: Այն հետաքրքրություն է առաջացնում շրջապատի, բույսերի, կենդանիների, հասարակական երևույթների, մարդու աշխատանքի, բնության և հասարակության մեջ, այսպիսով նախադպրոցականները ստանում են նոր գիտելիքներ՝ որոշակի թեմայի վերաբերյալ՝ ընդլայնելով մտահորիզոնը:

Բացի աշխարհընկալման զարգացումից, էքսկուրսիաները բացառիկ նշանակություն ունեն նաև երեխաների խոսքի զարգացման առումով, քանի որ դրանք խթանում են հաղորդակցվելու ցանկությունը հարստացնում բառապաշարը, կապակցված խոսքը, երկխոսելու ունակությունները:

Հայտնի ռուս մեծ մանկավարժ Ուսինսկին , գտնում էր, որ խոսքը չի կարող զարգանալ առանց մտքի, իսկ միտքը զարգանում է, եթե մտքի առարկայի մասին երեխան պարզ ու կոնկրետ պատկերացում ունի [2]: Ու այլ կերպ հնարավոր չէ նոր բառերի յուրացումն այնքան կայուն դարձնել, որքան էքսկուրսիայի և մշակութային այցերի միջոցով, որովհետև այստեղ բառը կապվում է տվյալ հասկացության, իրի կամ երևույթի դիտման ու գնման հետ, դառնում է կոնկրետ ու որոշակի:

Ջարգացում. բոլոր տեսակի էքսկուրսիաները նպաստում են սաների մտածողության զարգացմանը վերլուծելու, ընդհանրացնելու, դասակարգելու է պատճառահետևանքային կապեր հաստատելու, ինչպես նաև ակտիվացնում են սաների ուշադրությունը դիտողականությունը, հիշողությունը զգայական ունակությունները, իսկ թանգարանների, թատրոնների և ճարտարապետական հուշարձանների այցելությունները զարգացնում են ստեղծագործական երևակայությունը, գեղեցիկը տեսնելու և գնահատելու ունակությունը, գեղագիտական ճաշակը:

Էքսկուրսիաները նաև զարգացնում են շարժողական ակտիվությունը:

Դաստիարակում. գործունեության այս ձևը նպաստում է սաների բարոյական, հայրենասիրական դաստիարակությանը, ձևավորում գեղագիտական զգացմունքները և հուզական արձագանք շրջապատի և դրանում տեղի ունեցող իրադարձությունների

հանդեպ: էքսկուրսիաները ձևավորում են նաև գիտակցական կարգապահություն և կազմակերպվածություն, վարքի ճիշտ դրսևորումներ դրսում, հասարակական վայրերում, դաստիարակի կարգադրություններին հետևելու և կատարելու ունակություններ:

Նախադպրոցական տարիքի սանի զարգացման համար շատ կարևոր է էքսկուրսիաների բոլոր տեսակների կիրառումը, քանի որ դրանց համադրումը բերում է համակողմանի զարգացման: :

Բնության էքսկուրսիաներ. Անհիշելի ժամանակներից մարդկությունը՝ գնահատել է բնությունը նրա մեջ տեսնելով ոչ միայն իր կերակրողին, այլև իմաստուն դաստիարակին: Բնության էքսկուրսիաները նպատակ ունեն նախադպրոցականներին ծանոթացնել բնաշխարհին, կուտակել պատկերացումներ նրա տարբեր երևույթների մասին:

Ինչպես հայ մեծ մանկավարժ Խ. Աբովյանն է նկատել « Բնությունն իր բազմապիսի առանձնահատկություններով ու երևույթներով , իր պես-պես գույներով ու ձայներով, դրանց միջև եղած պատճառահետևանքային զանազան կապերով, իր սքանչելի գեղեցկությամբ ու անկրկնելի ստեղծագործություններով ամենամեծ ուսուցչին է: Այդ ուսուցիչն ամենահեշտ ու դյուրին ձևով խոր ու կայուն կերպով սովորեցնում է ճանաչել բնությունը»:

Մշակութային այցեր. Բնության էքսկուրսիաներից ոչ պակաս կարևոր են նաև մշակութային այցերը թանգարաններ, հուշարձաններ, գրադարաններ, երաժշտական դպրոցներ, որոնք ընդլայնում են սաների մտահորիզոնը, սովորեցնում հասկանալ և գնահատել արվեստը, ինչպես նաև ճանաչել հայրենի երկրի պատմությունը: Թանգարանները, գրադարանները կամ գեղարվեստի դպրոցները մշակութային արժեքների պահպանման, անցյալի հիշողությունը, օգտակար տեղեկությունները սերնդեսերունդ փոխանցելու միջոց են, իսկ մենք մեծերս պարզապես պարտավոր ենք պահպանել և փոխանցել գիտելիքներն ու մշակութային արժեքները մեր սաներին:

Արտադրական էքսկուրսիաները սաների մոտ զարգացնում են հետաքրքրություն տարբեր մասնագիտությունների նկատմամբ, խթանում՝ հարգալից վերաբերմունք գործարանների և այլ հաստատությունների աշխատողների աշխատանքի նկատմամբ: Նախադպրոցականները տեսնում են ոչ միայն արտադրական գործընթացը, այլև ծանոթանում, թե ինչպես են հասնում արտադրանքի որակին: Իսկ այն, որ արտադրողը պատասխանատու է այս կարևոր ցուցանիշի համար, սաներին հնարավորություն տալիս հասկանալու, թե ինչ է աշխատանքային պատասխանատվությունը: Արդյունաբերական էքսկուրսիաները շատ կարևոր են նաև հայրենասիրական առումով, երեխաները՝ սկսում են հպարտանալ իրենց քաղաքով և երկրով:

Այսպիսով՝ էքսկուրսիաները և մշակութային այցերը սաների գեղարվեստաստեղծագործական և ճանաչողական մտածողության ձևավորմանը

նպաստող գործունեության ձևերից են: Անկախ նրանից, թե ինչ բնույթ են կրում էքսկուրսիաներն ու մշակութային այցերը, դրանք օժտված են բարձր՝ ազդեցությամբ և արդյունավետությամբ: Դրանք՝ ընդլայնում են աշխարհընկալումը, հարստացնում ճանաչողական գիտելիքները . զարգացնում բառապաշարը, ձևավորում հետաքրքրասիրությունը, ինքնաճանաչումը՝ ինքագործունեությունը և նախաձեռնողականությունը: Դաստիարակում են սեր դեպի բնությունը, դեպի հայրենի երկիրը, դրանց տեսարժան վայրերը, հուշարձանները: Ձևավորում են գեղագիտական ճաշակ, նպաստում են միջնանձնային հարաբերությունների ձևավորմանը:

Բացի վերը նշվածից, կազմակերպված և անցկացված էքսկուրսիաները ինքնին ախտորոշման այնպիսի կախարդական միջոց են, որի օգնությամբ կարել է, շատ լավ դիտարկել և շտկել երեխաների վարքի խնդիրները, որոնք միշտ չէ, որ տեսանելի ևն սովորական պարապմունքների ժամանակ: Սա հիանալի միջոց է սաների դիտարկման և գնահատման մեթոդը կիրառելու համար: Էքսկուրսիայի ընթացքում՝ տեսանելի են յուրաքանչյուր սանի և ամբողջ մանկական թիմի առանձնահատկությունները: Հենց էքսկուրսիայի ժամանակ, երբ երեխաները չեն գտնվում իրենց սովորական միջավայրում կարելի է նկատել նաև դաստիարակի մասնագիտական գործունեության թերությունները, գնահատել՝ մանկավարժական վարպետությունը:

1.2 Այցեր մշակութային վայրեր.

Դեպի մշակութային վայրեր ուղղված էքսկուրսիաները նպաստում են նախադպրոցական երեխաների գեղագիտական հայացքների, ինչպես նաև ճաշակի ձևավորմանը, դարձնում ունակ՝ իրերն ու երևույթները գնահատել էմոցիոնալ կերպ:

Այսօր Հայաստանի թանգարանների մեծ մասը ներկայանում է բազմապիսի կրթական ծրագրերով՝ նախատեսված նաև նախադպրոցական տարիքի երեխաների համար: Հետաքրքիր ինտերակտիվ-էքսկուրսիաների, տարբեր թեմաներով կրթական ծրագրերի միջոցով թանգարանները այս հասակի երեխաներին մոտեցնում են արվեստին:

Դեպի մշակութային վայրեր այցելությունների շրջանակում կարելի է ներառել այցը մանկական ցուցահանդեսներ (օրինակ՝ Հ. Իգիթյանի անվան Գեղագիտության ազգային կենտրոն), որտեղ երեխաները կտեսնեն իրենց հասակակիցների վրձնած նկարները, ձեռքի աշխատանքները, քանդակները, պատկերացում կկազմեն նկարչության ժանրերի մասին:

Մի շարք թանգարաններում ու գրադարաններում (Խնկո Ապրի գրադարան) ամռան ամիսներին գործում են «Ամառային դպրոցներ»՝ փոքրիկ այցելուներին առաջարկելով հետաքրքիր նախագծեր:

Հ. Թումանյանի տուն-թանգարանում, Տիկնիկային և Խամաձիկների թատրոններում ևս նախադպրոցական տարիքի երեխաների համար նախատեսված հետաքրքիր ծրագրեր, ներկայացումներ կան:

ԳՆՈՒՆ 2. ԱՅՑ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ ՏՈՒՆ-ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Կարևորելով երեխաների շփումն արվեստի հետ և հասկանալով մշակութային վայրեր այցելության նշանակությունը նրանց համար, մենք որոշեցինք երեխաներին տանել հայ ականավոր նկարիչ Մ. Սարյանի տուն-թանգարան: Աճող սերնդի հետ տարվող կրթական աշխատանքը Սարյանի թանգարանային գործունեության առանձնահատուկ ոլորտ է: Մ. Սարյանի տուն-թանգարանում հատուկ կրթական, մշակութա-դաստիարակչական ծրագրեր են ստեղծվում, օրինակ՝ խաղ-էքսկուրսիաներ:

Նախքան թանգարան գնալը մենք երեխաների հետ կատարեցինք նախապատրաստական աշխատանք: Նրանց հետ զրույց ունեցանք արվեստի, նրա տեսակների, ճյուղերի մասին, ծանոթացանք մի քանի հայ անվանի նկարիչների հետ (Մ. Սարյան, Այվազովսկի, Մինաս), դիտեցինք նրանց հայտնի գործերը:

Ապա ես իմ ավագ խմբի սաների հետ կազմակերպեցի այց Մ. Սարյանի տուն-թանգարան: Էքսկուրսիան ուղղված էր երեխաների գեղագիտական զարգացմանը:

Մեր սաները շրջեցին թանգարանի երեք հարկերով: Այստեղ նրանք հայտնվեցին մեծ նկարչի գույների աշխարհում, դիտեցին նրա վրձնած աշխատանքները, ծանոթացան Կարպետի դիմանկարներին, գունեղ նատյուրմորտներին, բնանկարներին: Տեսան նաև այն հատվածը, որտեղ Մ. Սարյանը ստեղծագործել է՝ արվեստանոցը: Տեսան կլոր սեղանիկին թողնված վրձինները, ներկերն ու ներկապնակները:

Այցը թանգարան նպաստավոր էր նրանով, որ երեխաները ծանոթացան նկարչության ժանրերին: Էքսկուրսավարը նրանց մատչելի, իրենց տարիքին համապատասխան ձևով ներկայացրեց թե ինչ է նատյուրմորտը, որն է բնանկարը և այլն: Էքսկուրսիան ինտերակտիվ էր, երեխաները նույնպես ներգրավվեցին, եղան հարց ու պատասխաններ: Օրինակ՝ հարցնում էինք թե ինչ միրգ կամ բանջարեղեն է տվյալ նատյուրմորտում պատկերված, կամ ինչ եղանակ է բնանկարում ներկայացված, իսկ նրանք ակտիվորեն պատասխանում էին:

Ապա երեխաները բաժանվեցին երեք խմբի: Մի խումբը պետք է մոտենար, ցույց տար սրահում ներկայացված դիմանկարները, մյուս խումբը նատյուրմորտները,

երրորդ խումբը՝ բնանկարները: Երեխաները կարողացան կատարել հանձնարարությունը:

Երեխաներից յուրաքանչյուրը վերջում մոտեցավ և ցույց տվեց իրեն ամենից շատ դուր եկած նկարը: Խնդրեցինք նրանց հիմնավորել թե ինչու է ընտրել հենց այդ աշխատանքը:

Էքսկուրսիայի միջոցով երեխաների մոտ զարգացավ գունազգացողությունը: Այսուհետ նրանք ավելի հեշտ կտարբերակեն տարբեր գույների երանգները, տոները, կհասկական, կզգան, թե որ գույների համադրությունն է առավել գեղեցիկ: Սարյանի նկարների միջոցով նրանք իրենց համար բացահայտեցին նոր գույներ: Երեխաները սովորեցին նկատել գեղեցիկը:

Նախադպրոցականների այցը մշակութային այս վայր կարևոր էր այնքանով, որ այն երեխաների մոտ առաջացրեց ուրախ, լուսավոր, տոնական զգացում:

Նշենք, որ մեզ հետ էին նաև երկու դաստիարակ: Այս էքսկուրսիայի դիտարկումներից հասկանալի էր, որ այցը նպատակային էր, որ այն տվեց երեխաներին պարզ գիտելիքներ արվեստի վերաբերյալ: Դիտորդները երեխաների պատասխաններից եզրակացրեցին, որ նրանց դուր են եկել նկարները, գույները, հետաքրքրություն է առաջացել նրանց մոտ՝ դեպի արվեստը, էքսկուրսիան նպաստեց սաների նկարչական կարողությունների զարգացմանը: Այն երեխաները, որոնք սկզբում անտարբերություն էին ցուցաբերում, այդքան էլ ուշադիր չէին, ընթացքում ակտիվացան և սկսեցին հարցերին պատասխանել: Երեխաները միաժամակ ծանոթացան թանգարանային կանոններին՝ չաղմկել, ձեռքով չդիպել ցուցանմուշներին և այլն: Երեխաները այստեղ իրենց շատ լավ էին զգում, նրանք ստացան այն ամենն ինչ իրենց հետաքրքիր էր: Տեսնելով նրանց ակտիվությունը, հետաքրքրվածությունը և տպավորվածությունը, եզրակացրեցին, որ էքսկուրսիաները իսկապես կարևոր են նախադպրոցական կրթության մեջ:

Այսուհետ մանկապարտեզում սաները ավելի մեծ հաճույքով կմասնակցեն նկարչության պարապմունքներին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Նախադպրոցական ուսումնական հաստատությունում էքսկուրսիաները և մշակութային այցերը մանկավարժական գործընթացի կարևոր մասն են: Դրանք այցելություն են դեպի բնության գիրկ, տեսարժան վայրերը, զրադարաններ, թանգարաններ, արտադրամասեր, դարացներ և այլն ուսումնադաստիարակչական նպատակներով, որոնք հնարավորություն չէր ընձեռում ստանալ մեծաքանակ տեղեկատվություն, և հատկանշականն այն է, որ այս պարագայում ստացվող տեղեկատվություն լինում է առավել տպավորիչ, հուզական, մնայուն որովհետև սաները սովորում են ճիշտ նկատել տեսածը, ցուցադրածը:

Գործունեության այլ ձևերի ժամանակ մեծ բավականություն են ստանում թե՛ մեծերը, թե՛ փոքրերը: Սաների համար նա ոչ միայն հետաքրքիր ժամանակ է, այլ նաև ուսումնադաստիարակչական գործունեություն, որը զարգանում է մտածողությանը, ձևավորում է հուզական ոլորտը, դաստիարակում վարքի դրսևորման ձևեր, ինչպես նաև մարզվում է ֆիզիկական տոկունություն: Արդյունքում նախադպրոցական տարիքի երեխաների մոտ զարգանում են էսթետիկ զգացմունքներ, գեղագիտական ճաշակ, դաստիարակում են հարգանք ուրիշների աշխատանքի նկատմամբ, հայրենիքի նկատման, բնությունը գնահատելու և պաշտպանելու ցանկություն, ընդլայնում են սաների մտահորիզոնը ձևավորում աշխարհայացքը, նպաստում խոսքի զարգացմանը այն տների մոտ ձևավորում է ան այնպիսի առանձնահատկություններ, ինչպիսիք հանդուրժողականություն), համագործակցությունը, փոխադարձ աջակցությունը, խնդրահարույց իրավիճակներում ինքնուրույն մտածողությունը բաղատական մտածողությունը, կողմնորոշումը, միջանձնային հարաբերությունների ձևավորումը, կոնֆլիկտների հաղթահարման որոշակի հմտությունները:

Այսպիսով, **«էքսկուրսիաների և մշակութային վայրերի դերը սաների զարգացման գործում»** թեմայի ուսումնասիրությունը հնարավորություն տվեց հանգելու հետևյալ եզրակացությունների.

էքսկուրսիայից հետո բացահայտեցի, որ երեխաների հետ նախակրթարանից դուրս աշխատելը, նպատակային այցերը մշակութային կենտրոններ, շատ կարևոր են: Նախակրթարանից դուրս շփումը ավելի մտերմացրեց երեխաներին:

Հասա նրան, որ երեխաների մոտ առաջացավ գեղեցիկը ընկալելու կարողություն, ձևավորվեց գեղագիտական ճաշակ: Հասա իմ հիմնական նպատակին՝ նկարները երեխաների մեջ արթնացրեցին հույզեր, նրանք կարողացան տեսնել, հասկանալ, նկարագրել, բառերով արտահայտել տեսածը, զգացածը:

Կցանկանայի, որ էքսկուրսիաները շարունակական բնույթ կրեն և դաստիարակները իրենց հիմնական աշխատանքի բաղկացուցիչ մաս դարձնեն այն:

Օգագործված գրականություն ցանկ

1. Լ. Ասատրյան, Գ. Հակոբյան, Մանկավարժություն, Երևան, 2017, 358 էջ:
2. Լ. Սմբատյան, Լ. Վերոյան, Հ. Մինասյան, Մանկապարտեզի միջին խմբի (4-5 տարեկանների) կրթական համալիր . Ծրագիր, Երևան, 157 էջ:
3. <https://multiurok.ru/files/ek-skowrsian-orpes-owsowts-man-kazmakerpman-dzew.html>
4. <https://old-lib.armedu.am/resource/23408>
5. <https://adb.am/listings/state-museum-nature-armenia/>
6. <https://www.sarian.am/index.html>
7. <https://gatmuseum.am/en/educational-programs>
8. «Հայեցակարգ» գիտական և մեթոդական էլեկտրոնային ամսագիր.
URL` <http://e-koncept.ru/2016/76560.htm>:
9. Նախաշավիղ գիտամեթոդական հանդես, Երևան 2014թ
10. Լարիսա Մորոզովա «Ինչպես ճիշտ և հետաքրքիր անցկացնել էքսկուրսիան մանկապարտեզում» URL` <https://mckic.net/zanyatiya-s-detmi/konspekt-ckskursii-v-sredney-grupp.html>
11. Կամենևա Լ.Ա. «Մանկապարտեզում երեխաներին բնությանը ծանոթացնելու մեթոդները»